

Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerinin Gelişmesinde Kıbrıs Meselesinin Rolü

Veli Sırım*

Öz

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından sonra takip eden 40 yıl boyunca, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan gerek siyasî gerek ekonomik ilişkileri tamamen Batı bloğunda yer alan bir ülke profilinde şekillendi. Zira Türkiye, yükselen Batı eksenine alternatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olma şeklinde özetleyebileceğimiz bir dış politikayı benimsemişti.

Bu politika doğrultusunda hareket eden Türkiye ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler kuvvetlendikçe Ortadoğu ülkeleriyle arasındaki bağlar giderek zayıfladı. Bölge ülkeleriyle yakınlaşma adına atılan olumlu adımların da yine Batılılaşma amacına yönelik olması, bu ülkeler için var olan tabloyu daha da kötüleştirmişti.

II. Dünya Savaşından sonra değişen dünya dengeleri Türkiye ile yakın komşuları olan Arap ülkeleri ve diğer Müslüman toplumların yollarını iyiden iyiye ayırdı. Zira Türkiye 1945 yılından itibaren, bu sefer daha kesin bir şekilde Batıya ve öncelikle de ABD'ye yaklaşma çabasını göstermişti. Çünkü bu dönemde Türkiye, Sovyet tehdidiyle karşı karşıya kalmış ve güvenlik endişesiyle Batı'nın desteğine ihtiyaç duymuştu. Buna

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Tekirdağ/Türkiye, vsirim@nku.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8130-6153

karşılık Ortadoğu ülkelerinde güçlenen milliyetçilik akımlarıyla birlikte yükselen bir Batı karşıtlığı vardı. Üstelik Sovyetlerden gelecek bir tehdit algıları da yoktu.

Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki uçurum 1960'lı yılların ortalarına kadar giderek derinleşti. 1960 yılından itibaren bu uçurumun kapanmasına, bölge ülkeleriyle önce siyasi, sonra ekonomik ilişkilerin gelişmesine sebep olan gelişmeler peşpeşe yaşandı. 1964'te Kıbrıs'a yapılması planlanan askerî bir müdahaleyi önleyen Johnson Mektubu ve BM'de Kıbrıs konusunda yapılan oylamada olumsuz karar çıkmasıyla Türkiye'nin yaşadığı büyük hayal kırıklığı Batı güdümündeki dış politikanın terk edilerek çok yönlü ve alternatifli bir dış politikanın hayata geçirilmesine imkan sağladı. Bu köklü değişikliğin en önemli uygulama alanı ise, kaçınılmaz olarak Ortadoğu ülkeleri olmuştur.

Bu makalede, 1964'te başlayan, 1973 Petrol Krizi ve 1974 Kıbrıs Barış Harekatı ile iyiden iyiye belirginleşen Ortadoğu politikamızdaki değişiklik ele alınacak, bu politika değişikliğinin ekonomik ilişkilerimizdeki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dış politikası, dış ekonomik ilişkiler, Ortadoğu, Kıbrıs Me-selesi.

The Role of the Cyprus Issue in the Development of Economic Relations Between Turkey and Middle Eastern Countries

Abstract

Throughout the following 40 years after the year 1923 when the republic was proclaimed, Turkey's political and economic relations with Middle Eastern countries were shaped in the profile of a country that was entirely within the Western bloc. That was because Turkey had adopted a foreign policy that we can summarize as being neither an alternative nor a dissident to the emerging Western axis, but becoming a part of it.

As the relations between Turkey acting in accordance with this policy and the Western world grew stronger, the ties between Turkey and the Middle Eastern countries gradually weakened. The fact that the positive steps taken in the name of convergence with the countries in the region were again aimed at the purpose of Westernization had made the existing picture for these countries worse.

The changing world dynamics after the World War II completely severed the ties between Turkey and the Arab countries, which are its close neighbors, and other Muslim societies as Turkey had made an effort from 1945 onward, this time more firmly, to converge towards the West and primarily the United States. Because during this period, Turkey had faced the Soviet threat and needed the West's support with security concerns. On the other hand, there was an emerging Anti-Westernism in the Middle East countries

with the strengthening nationalist movements. Moreover, they had no perception of a threat from the Soviets.

The gap between Turkey and the Middle Eastern countries deepened gradually until the mid-1960s. From 1960 onwards, consecutive developments resulting in the closing of this gap and advancement in political, then economic relations with the countries in the region emerged. Turkey's big disappointment resulting from the Johnson letter, which prevented a planned military intervention to Cyprus in 1964 and the negative result from the voting on Cyprus at the UN enabled it to abandon the Western guided foreign policy and implement a versatile foreign policy with alternatives. The most important application area of this fundamental change was inevitably the Middle Eastern countries.

In this article, the change in our Middle East policy that started in 1964 and became increasingly evident with the 1973 Oil Crisis and the 1974 Cyprus Peace Operation will be discussed and the reflections of this policy change on our economic relations will be emphasized.

Keywords: Turkish foreign policy, foreign economic relations, Middle East, Cyprus Issue.

Giriş

Lozan Barış Anlaşması ile İngiltere'nin Kıbrıs'ı ilhakının ardından, Enosis (Yunanistanla birleşme) hayallerini gerçekleştirmeye çalışan Kıbrıslı Rumlar, 1931 yılında İngiliz yönetimine karşı isyan hareketi başlatmış, ancak Kıbrıs Türk toplumu bunu desteklememişti. Bu isyan sonucu İngiltere, olayları kanlı bir şekilde bastırarak adadaki toplumların bazı haklarında kısıtlamalara gitti. Bu tarihten itibaren Kıbrıslı Rumlar, Enosis hedefinin önündeki en büyük engel olarak Kıbrıs Türk toplumunu gördüler ve Enosis'le ilgili politikalarını Türk toplumunun yok edilmesi ya da etkisizleştirilmesi üzerine yapılandırıdılar. Rumlar'ın bu politikaları adada huzursuzluğu artırdı ve toplumlararası çatışmalara sebep oldu. İngiltere olayların önünü alabilmek için Türkiye ve Yunanistan'ı toplantıya davet etti ve bu süreç 1959 Zürih ve Londra Anlaşmaları ile devam ederek 1960 yılında bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması ile noktalandı.

1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması adadaki var olan sorunları çözmek bir yana daha da alevlendirdi. Kıbrıslı Rumlar bu anlaşmalardan ve Kıbrıs Anayasası'ndan memnun olmadıklarını her defasında dile getirdiler. Hatta 1963 yılında Kıbrıs Cumhurbaşkanı Rum toplumu lideri Makarios, anayasanın tadil edilmesi ile ilgili 13 maddelik teklifte bulundu.¹

Kıbrıslı Rumlar'ın uzlaşmaz tutumları ve 1960 anayasasının Türkler'e tanıdığı hakları bir türlü hazmedememiş olmaları sebebiyle Türk toplumu üzerinde oluşturdukları baskılar büyük huzursuzluklara yol açtı ve bu huzursuzluklar 1963 yılı sonunda Yunan gizli örgütlerinin Kıbrıslı Türkler'e yönelik saldırıları ile zirveye çıktı.

1963 yılının Aralık ayında, Kıbrıs'taki Rumlar'ın adayı tamamıyla ele geçirmek ve Yunanistan'a bağlamak amacıyla Türkler'e karşı giriştikleri saldırılar, Türkiye yöneticileri tarafından tepkiyle karşılandı. Öte yandan, adadaki Rumlar'ın sergiledikleri insanlığa ve devletlerarası hukuka uymayan bu tavırların, NATO içinde Türkiye'nin müttefiki olan Yunanistan tarafından desteklenmesi, olayın vahametini daha da artırdı.

Asıl hayal kırıklığı ise, başta ABD olmak üzere, Türkiye'nin devlet düzenini seçerken kendisine örnek olarak aldığı ve bir dizi siyasal, ekonomik ve askerî bağlarla bağlandığı Batılı ülkelerin bu olay karşısındaki tutumları oldu.²

1 Hamza Eroğlu, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Ankara, 1975, s. 40.

2 Veli Sırım, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkileri: Mukayeseli Statik Bir Analiz* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999, s. 41.

Saldırıların durmaması ve Rumlar'ın katliam derecesine varan saldırıları nedeniyle Türkiye 15 Şubat 1964'te askeri müdahale için hazırlıklara başladı. Bunun üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Türkiye'nin müdahalesinin durumu daha da kötüleştireceği gerekçesi ile 4 Mart 1964'te aldığı kararla, Türk ve Rum toplumlarından barış ve huzuru bozacak hareketlerden kaçınılmasını istedi. Nisan ayında Makarios'un ittifak anlaşmasını fesih ettiğini açıklaması ve Kıbrıs'ta zorunlu askerlik ihdas etmesi üzerine, durumu kabul etmeyen Türk hükümeti meclisten Kıbrıs'a asker çıkarma yetkisi aldı ve müdahale kararını kesinleştirdi. Müdahale 7 Haziran'da yapılacaktı. Ancak beklenmeyen bir gelişme oldu. ABD başkanı Lyndon Johnson tarafından başbakan İsmet İnönü'ye hitaben yazılan mektupta³; Türk hükümetinin Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunmaması, Amerikan silahlarının kullanılmaması isteniyor ve açıkça Türkiye'ye karşı olası bir Sovyet müdahalesinde ABD'nin ve NATO'nun Türkiye'yi savunamayacağı bildiriliyordu.

ABD Başkanı Johnson'un Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği bu mektup, Türkiye-ABD ilişkilerinin büyük ölçüde bozulmasına sebep oldu. Ayrıca böyle bir gelişme Türkiye'nin, 1950'lerin başından beri kesin bir bağlılık içinde bulunduğu Batı ittifakının gerçek yararı üzerine düşünölmeye başlanması bakımından bir dönüm noktası haline geldi.⁴

Türk dış politikasını asıl etkileyen olay ise, Aralık 1965'de Birleşmiş Milletler'de yapılan oylamada, Türkiye'nin uluslararası antlaşmalardan doğan haklarının bir kenara bırakılıyor olmasıydı. Aynı zamanda oylamada Türkiye, diplomatik yalnızlığını bütün açıklığıyla görmüştü. Bu tarihten sonra Türkiye, dış politikasında bir "dünyaya açılma" kampanyasına girişti. Çok sayıda ülkeyle yüksek seviyede karşılıklı ziyaretlerin sayısında hızlı bir artış yaşandı. Bu genel çerçevede içinde, Türkiye'nin başta Ortadoğu olmak üzere, İslam dünyasına yönelik dış politikası büyük değişim gösterdi.⁵

Özetle, başta ABD olmak üzere Batı dünyası Kıbrıs anlaşmazlığında, kendi amaçları doğrultusunda hareket eden ve haksız konumda olan müttefiki Yunanistan'ı kendisine daha sadık ve haklı olan müttefiki Türkiye'ye tercih etmişti. Bu durum en azından, Batılı devletlerin çeşitli tarihî, dinî ve psikolojik nedenlerle Türkiye'ye karşı üvey evlat işlemleri yapıldığı yolunda öteden beri Türk kamuoyun-

3 Mektubun metni için bkz. *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, Cilt:7, 1966, s. 139-141.

4 Mehmet Gönübol, "Dış ve İç Etkenler Açısından NATO ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı: 43, 1971, s. 34-37.

5 Ömer Kürkçüoğlu, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler", *Dış Politika*, Sayı: 2, 1971, s. 23.

da var olan bir kanaatin daha da kuvvetlenmesine yol açmıştı. Türkiye yöneticilerini asıl ürküten düşünce ise, başta Amerika olmak üzere Batılı ülkelerin, kendi menfaatleri gerektirdiğinde büyük bir tehlike olarak görülen Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'yi yalnız bırakabilecekleri olmuştur.⁶ Bu duruma, özellikle 1971 yılından itibaren, Türkiye'nin Batı çerçevesinde çözümlenemeyen ekonomik sorunları da eklenince, Ortadoğu ülkeleri Türkiye için gittikçe genişleyen bir ilgi ve hatta "ümit alanı" olmaya başlamıştır.⁷

Kıbrıs meselesiyle birlikte 1973 Petrol Krizi'nden kaynaklanan ekonomik darboğazın etkisiyle Türkiye, bir yandan Ortadoğu ülkelerinin artan ekonomik potansiyelinden yararlanmak, diğer yandan Kıbrıs meselesinde uluslararası camiada içine düşülen yalnızlıktan kurtulabilmek amacıyla bölge ülkeleriyle yakınlaşma çabasına girdi.⁸

Kısa bir ifadeyle Kıbrıs meselesiyle birlikte patlak veren petrol krizi, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ve politik ilişkilerini canlandırmada önemli bir rol oynadı. Bu canlanma kısmen Ankara hükümetlerinin girişimleri, kısmen de içine düşülen ekonomik sıkıntının atlatılma gayretleri ile sağlandı. Hatta öncelik sırasının politik etkenlere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan Kıbrıs olayları ve doğurduğu sonuçlar, bölge ülkeleriyle politik alanlarda olduğu kadar, ekonomik alanlarda da işbirliğini geliştirme gayretlerini kamçılıyordu.⁹

Bu makalede, Türkiye'nin 60'lı yılların ortalarından itibaren Kıbrıs meselesiyle değişen Ortadoğu politikası ve bu politika değişikliğinin bölge ülkeleriyle olan ekonomik ilişkiler üzerinde meydana getirdiği olumlu etkiler üzerinde durulacaktır.

Anahatlarıyla Kıbrıs Meselesi

II. Dünya Savaşının ardından hem uluslararası sistem hem de Ortadoğu bölgesinin jeopolitik yapısı yeniden şekillenmişti. Bu dönemde bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Ancak başlayan Soğuk Savaş süreci kısa süre

6 Mehmet Gönülbol - A. Haluk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1945-1965)*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 1982, s. 340-343.

7 Selim İlkin, "Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 1979, s. 247.

8 Erol Manisalı, "AET'ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler; Türkiye Açısından Değerlendirme", *Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1979, s. 71.

9 Manisalı, *a.g.m.*, s. 73.

çinde bölgeyi tamamen etkisi altına almıştı. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir güç olarak ortaya çıkması Türkiye'yi, öncelikle Batı ile siyasal ittifak ilişkisi içine girmeye zorlayan etken oldu. Nihayet 1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya katılması ile Türkiye-Batı ilişkileri askeri ittifaka dönüşmüş oldu. Ayrıca ekonomik olarak toparlanabilmesi için Batı'nın teknik ve mali yardımlarına olan ihtiyacı Türkiye'yi Batı ile ekonomik ittifak ilişkisi kurmaya yöneltti. Böylece Türkiye, Batı ile ittifakını güçlendirmek, Batının güç ve imkânlarından yararlanabilmek amacıyla, kendi güvenliği ve bölgesel çıkarları ile Batı'nın bölgedeki çıkarlarını özdeşleştirmeye çalışan bir pozisyona yöneldi. Böylece Türkiye'nin Batı ile örtüşen güvenlik çıkarları, ekonomik ilişkiler ve ideolojik tercihlerle desteklenmiş oldu.¹⁰

Netice itibariyle 1945 sonrasında 1960'lı yıllara kadar ABD etrafında şekillenen Batı bloğu ve kurumlarına endeksli formüle edilen Türk dış politikası, dar anlamda Ortadoğu, geniş anlamda İslam dünyasıyla olan ilişkilerin ikinci plana atılmasına, hatta ihmal edilmesine yol açmıştı. Böyle bir dış politika anlayışı içinde bahsettiğimiz ülkelerle olan ilişkiler Türk dış politikasında Batı'yla olan ilişkilerin pekiştirilmesi ve güçlendirilmesi için bir araç olarak görüldü. Bunun sonucunda Türkiye, bölge ülkelerinin tepkisini çekti ve ABD'nin ileri karakolu olarak değerlendirildi. Türkiye üzerinde oluşan bu algı ister istemez Türkiye'nin bölge ülkelerinden uzaklaşmasını beraberinde getirdi. Böylece Türk dış politikası sadece Batı'yla olan ilişkilerini önceleyen tek taraflı bir hal aldı ve bunun sıkıntıları 1960'lı yılların başlarından itibaren açıkça görülmeye başladı. Özellikle Kıbrıs meselesi çerçevesinde yaşananlar Türkiye'nin tek taraflı dış politikasının sıkıntılarını gün yüzüne çıkardı.¹¹

Türkiye 1960'lı yıllara kadar Batı desteği ile Kıbrıs meselesini kendi lehine çözüleceğine inanmış ve bundan dolayı Batı devletlerini Ortadoğu dahil her alanda desteklemişti. Ancak 1960'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye, Batı ile ilişkilerinin, Kıbrıs'taki çıkarlarına zarar verdiğine inanmaya başladı.¹²

Kıbrıs meselesi eksenli Türkiye-Ortadoğu ülkeleri ilişkilerinin inişli-çıkışlı seyrini 1956 yılında yaşanan Süveyş kriziyle başlatmak mümkündür. Zira bu dönemde Türkiye, Cumhuriyetin ilanından beri takip edilen Batı yönlü dış politika

10 Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi", *Adam Akademi*, 2011/1, s. 82.

11 Mehmet Şahin – Buğra Sarı, "1960-1980 Dönemi Türkiye'nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri", *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2017, s. 24.

12 Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail; Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi; Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001, s. 250.

yaklaşımını tavizsiz bir şekilde yürütmektedir. Netice itibarıyla Süveyş krizi esnasında da, bu yöndeki bir politika takip edilmiş, Ortadoğu ile ilişkiler daha da vahim noktalara sürüklenmiştir.

Süveyş Krizi aynı zamanda Kıbrıs meselesi ile de bağlantılıydı. Mısır devlet başkanı Nasır, Süveyş Kanalı'nda İngiltere karşıtı politikaları takip etmekteydi. Nasır, İngiltere'nin Kıbrıs'taki egemenliğine son vermesi gerektiğini savunduğu için, Kıbrıs Rum toplumunun lideri Başpiskopos Makarios'un tezlerini uluslararası alanda desteklemekteydi. Türkiye ise Nasır'ın aksine İngiltere'nin Kıbrıs'taki egemenliğinin sürdürülmesinden yana tavır göstermiş¹³, Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi kararında da, Batı ülkelerinin yanında, Mısır'ın karşısında yer almıştı.¹⁴

1959 yılında Kıbrıs'ın İngiltere'den ayrılması kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Türkiye, Kıbrıs'ta yaşayan soydaşlarının geleceği için düzenlenen Londra ve Zürih Anlaşmalarına katıldı, adada üzerinde uzlaşma sağlanan bir hükümetin kurulması için yoğun faaliyetlerde bulundu.¹⁵ Böylece Kıbrıs, İngiltere'nin kontrolü sona erdikten sonra Türkiye ile Yunanistan arasında diplomatik sorun haline gelecekti.

Kıbrıs Türk toplumuna 1963-64'te yapılan silahlı saldırılar ve bunun sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye'nin uluslararası toplumda yalnızlaşmasının en önemli işareti olmuştu. Konuyla ilgili yapılan görüşmelerde Türkiye Batı'dan ümit ettiği desteği sağlayamazken, Başpiskopos Makarios başkanlığındaki Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye'nin dışında kaldığı Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucuları arasında yer almıştı. Bu sayede kendi lehlerine, Türkiye'nin aleyhine olmak üzere uluslararası planda geniş destek bulmaktaydı.¹⁶

Öncelikle, en fazla desteği beklenen Amerika, Kıbrıs'ta patlak veren olaylar ve kriz karşısında tarafsızlık politikasını takip etmekteydi. Bu tutum, Kıbrıs Rumlarıyla onları destekleyen Yunanistan'ı daha da cesaretlendiriyordu. İş bu kadarla da kalmamış, 1959 Garanti Anlaşması'nı imzalayan üç devletten biri olan İngiltere de sorumluluktan kaçmış, bütün yükü Amerika'nın sırtına yüklemişti. Amerika ise meseleyi Birleşmiş Milletler'e havale etmiş, sonunda Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli kararı ile, Kıbrıs'ta görev yapmak üzere bir Barış Gücü oluştu-

13 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul: Der Yayınları, 2006, s. 102-104.

14 Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Bursa: MKM Yayıncılık, 2008, s. 257-258.

15 Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 1964:3

16 Çiğdem A. Kurt, "The Reception and Evolution of the Cyprus Issue in the United Nations: 1954-1984", *Foreign Policy*, 11/ 1-2, 1984, s. 47.

rulması öngörülmüştü. Ancak bu Barış Gücü'nün hazırlanıp adaya gitmesi geciktikçe, Rumlar'ın Türkler'e olan saldırıları artarak devam ediyordu.¹⁷

Bunun üzerine Türkiye, Kıbrıs'ta askerî bir girişimde bulunmayı planladı. Ancak bunun hemen akabinde ABD Başkanı Johnson'un Başbakan İnönü'ye gönderdiği 5 Haziran 1964 tarihli mektup, 1947 Truman Doktrini'nden beri ilk defa ABD-Türkiye ilişkilerinde bir bunalıma yol açıyordu.¹⁸ Özellikle Johnson'un, Türkiye'nin Kıbrıs'ta planlı bir harekete girişmesi halinde, bundan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında meydana gelebilecek bir anlaşmazlık durumunda Türkiye'nin yanında yer almayacağını, böyle bir müdahalenin Türk-Yunan savaşına neden olabileceğini ve bunun NATO ittifakına zarar vereceğini, Türkiye'nin Amerika'nın hibe ettiği silahları Kıbrıs'ta kullanamayacağını bildirmesi, Türkiye'yi büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştı.¹⁹

1964 tarihli "Johnson Mektubu" Türkiye'nin ülke çıkarları ile blok çıkarlarının birbirine özdeş olmadığını; blok çıkarları ile ülke çıkarlarının her zaman uyum sağlamayabileceği gerçeğini görmesini sağladı.²⁰ Böylece Türk kamuoyunda, dış politikanın değiştirilerek bağımsız hareket edilmesi ilk kez dile getirilmeye ve dış politika sorgulanmaya başlandı.

18 Aralık 1965 tarihi Türkiye'nin hem Batı dünyasıyla, hem de İslam ülkeleriyle olan ilişkilerinde adeta bir dönüm noktasını teşkil etti. Çünkü belirtilen tarihte, Kıbrıs ile ilgili olarak BM Genel Kurulu'nda 2077 (XX) sayılı karar üzerinde bir oylama yapılmıştı. Bu oylamada 4 devletin (ABD, Arnavutluk, İran ve Pakistan) red oyuna karşılık, 47 devlet kabul, 54 devlet ise çekimsiz oy kullanmıştı. Oylama sonucu alınan karar ise, öncelikle Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini isterken, herhangi bir yabancı ülkenin müdahalesini reddetmekte, dolayısıyla Türkiye'nin 1960 tarihli Kıbrıs Garanti Andlaşması'ndan doğan müdahale hakkını kullanmasını kabul etmeyen şartlar içermekteydi.²¹

17 Fahir H. Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 1991, s. 266.

18 Başkan Johnson'un, dönemin Türkiye Başbakanı İnönü'ye gönderdiği ve İnönü'nün cevabı mahiyetteki mektuplarının metni için bkz. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Sayı: 16, 31 Ocak 1966, s. 100-110.

19 Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, C. 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991, s. 789.

20 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 207.

21 Mehmet Gönübol – Ömer Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993, s. 513.

2077 (XX) sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararının Türk dış politikası açısından travma yaratan yönü muhtevassından çok, nasıl alındığı olmuştur. Nitekim kararın alınışı 1960'ların başında Türkiye'nin Üçüncü dünya ve İslam ülkeleriyle olan ilişkilerinin durumunu gözler önüne sermekteydi.

Bu tablo II. Dünya Savaşı sonrası Türk Dış Politikası'ndaki tek taraflılığın kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Türkiye kendisi için hayati bir öneme sahip olan Kıbrıs meselesinde önce en yakın müttefiki olarak gördüğü ABD tarafından, ardından uluslararası alanda yalnız bırakılmıştı. Bu yalnızlık özellikle Üçüncü Dünya ve İslam ülkeleri nezdinde daha sarsıcı bir şekilde vukuu bulmuştu. Bu minvalde yalnızlığın aşılması ve tek taraflılığın giderilmesi gibi nihai hedefler, Türkiye'nin Üçüncü dünya ve İslam ülkeleriyle ilişkilerinde belirleyici oldu.²²

Türkiye-ABD ilişkilerinde sıkıntıya yol açan haşhaş ekimi yasağı, 1970'li yıllarda ABD eksenli Batı politikamızı olumsuz etkileyen bir başka faktör oldu. Zira ABD, 1970 yılından itibaren haşhaş ekiminin yasaklanması için Türkiye üzerinde baskı yapmaya başlamıştı.²³ Bu baskılar Kıbrıs Barış Harekâtı'nın hemen öncesine kadar devam etti. ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosunda, Türkiye'ye yapılan tüm yardımların durdurulması yönünde kararlar alındı. Böylece Temmuz 1974'ten itibaren Türk-Amerikan ilişkilerinde yeni bir gerginlik başlamış oldu.

Bu gelişmeler yaşanırken Kıbrıs Türklerini muhtemel bir soykırımdan kurtarmak ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanmasını önlemek isteyen Türkiye, 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlattı. Bunu 15 Ağustos 1974 tarihli ikinci harekât izledi. Türkiye'nin bu müdahalesi, Rum lobisinin faaliyetleri sonucunda ABD Kongresi'nin gündemine getirildi. ABD, 1975 yılından itibaren Türkiye'ye yapılan silah satışlarını ve yardımları durdurmuş oldu.²⁴ Bu gelişme, o sıralarda ekonomik kriz içinde bulunan Türkiye'yi ekonomik kaynaklar edinme adına yeni müttefik arayışına iten bir başka faktör oldu.

Kıbrıs Meselesi ve Değişen Ortadoğu Politikası

Kıbrıs meselesi Türkiye'nin uluslararası alandaki yalnızlığını gün ışığına çıkarmıştı. O dönemde sayıları kırkı aşan Ortadoğu ve İslam ülkelerinden sadece

22 Şahin-Sarı, a.g.m., s. 26.

23 İdris Bal, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne Yönelik Dış Politikası ve İlişkileri", *Türk Dış Politikası -Cumhuriyet Dönemi-*, Cilt: 1, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2008, s. 374.

24 Çağrı Erhan, "Türkiye-ABD İlişkilerine Genel Bir Bakış (1919-2002)", *Türkler*, C: 17, Anraka: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 218.

İran ve Pakistan'ın Türkiye'ye destek olması, özellikle Türkiye'nin komşuları ve içinde bulunduğu bölge ile ilişkilerinin ne kadar kopuk olduğunu göstermekteydi.²⁵

Bu gelişmelerin ardından, ülke yöneticileri ister istemez bu yalnızlığı giderme çabasına girdiler. Acil olarak toplanan TBMM'de “Üçüncü dünya ve Müslüman ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği”ne dair bir karar alındı.²⁶ Başta sınır komşuları olmak üzere öteden beri bir takım gerginlikler yaşanan Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirme yönünde önemli adımlar atılmaya başlandı.²⁷

AP, Demokrat Parti'nin (DP) mirasçısı olarak, DP iktidarı dönemi dış politika uygulamalarının olumsuz sonuçlarını gördüğü için, dış politikada Ortadoğu ve Mağrip'te bulunan Müslüman ve Arap kardeş ülkelerle çok yönlü diplomatik ilişkilerin kurulacağını açıkladı.²⁸

20 Kasım 1961 tarihinde kurulan I. Koalisyon (VIII. İnönü) Hükümeti programında Üçüncü dünya ve İslam ülkelerine dair hiçbir atıf yokken, 27 Ekim 1965 tarihinde kurulan Demirel Hükümeti programında konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ortadoğu'daki ve Mağrip'teki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddütten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır. Bütün Arap memleketleri ile gelişen münasebetlerimiz çerçevesinde, diplomatik temsilciliklerin bu memleketlerin hepsinde karşılıklı olarak en yüksek seviyeye ulaşmış olmasını memnuniyetle karşılıyor ve olumlu bir adım telakki ediyoruz. Arap memleketleri meşrû davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğine güvenebilirler”.²⁹

Bu esnada, Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmesini kolaylaştıran bir başka unsur olarak “parlamento dışı sol muhalefet” de gösterilebilir. Zira bu dönemde gelişen bir takım olayların etkisiyle sol kesim, Batılılar karşısında Araplar'ın desteklenmesi gerektiğini savunmaktaydı.³⁰

25 Abdullah Gül, *Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasında İşbirliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1981, s. 11.

26 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 27 Kasım 1965

27 Gönlübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 520.

28 Baskın Oran, “(1923-1939) Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (1919-1980)*, (Ed: Baskın Oran), Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 788.

29 Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, İstanbul: Ak Yayınları, 1968, s. 662-663.

30 Gönlübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 535.

1965'ten itibaren dış politika alanında gözlemlenen bu değişim, Türk halkı içindeki farklı görüşlere sahip kesimlerce, yine farklı sebeplerle de olsa benimsenmiş ve desteklenmişti. Türkiye'nin özellikle Arap ülkelerine yakın bir politika izlemeye başlaması, hem Ortadoğu'daki Arap mücadelesinin Batı -daha açık bir ifadeyle ABD- aleyhtarı olması dolayısıyla genel olarak solda yer alan kitle tarafından, hem de din faktörü dolayısıyla sağ kanat tarafından olumlu karşılanmıştı.³¹

Böylece iç politikada ortaya çıkan farklı ideolojik söyleme sahip olan partiler ve liderleri, dış politika uygulamalarında farklı söylemleri ile Türk dış politikasının yönünü belirlemeye çalıştılar. Bülent Ecevit “Üçüncü Dünyacı”, Erbakan “İslamcı” söylemler kullanırken, Demirel ise; hem Arap Ortadoğu'suyla iyi geçinme hem de Batı/NATO ittifakıyla iyi ilişkilerini sürdürme anlayışına sahipti. Bu durum Türk dış politikası açısından güvenlik anlayışındaki ve taktiksel değişimin bir yansıması olarak Türk dış politikasının “çok yönlü dış politika” olarak görülmesine yol açtı.³²

Diğer yandan 29 Ağustos 1958'te İsrail'le imzalanan Çevre Paketi'nin (Periphery Pact) Türk askeriyesi ve hariciyesinin kararı doğrultusunda 1966 yılında sona ermesinin arkasında, Kıbrıs meselesinin etkisiyle Türkiye'nin Araplar'a yakınlaşma çabası gösterilmiştir.³³

Bu gelişmelerden hareketle bazı muhafazakar uzmanlar tarafından, Türkiye'nin İslam dünyasıyla yakınlaşması için Batı'dan “uzaklaşması” gerektiği yorumu yapılmaktaydı.³⁴ Ancak bu uzaklaşma veya yakınlaşmalar süreklilik arz etmedi; belirli olayların etkisinde kaldı. Örneğin, 1971 Haziran ayında, Makarios'un Sovyetler Birliği'ni ziyareti Türkiye'yi kısa süreliğine çok kutupluluktan tek kutupluluğa yöneltmişti. Zira bu ziyaret esnasında SSCB Başbakanı Kosigin, “Sovyet halkı bu gün Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğü ile her davada tamamiyle Kıbrıslıların yanındadır” demiş ve daha sonra yayımlanan ortak bildiri de, “Kıbrıs'ın her ne şekilde olursa olsun, hiç bir yabancı müdahaleye maruz kalmaksızın, tam bağımsızlık ve mutlak egemenlik hakkına sahip olduğu iki tarafça önemle belirtilmiştir” ifadesine yer verilmişti. İşte Kıbrıs Rumları ile Sovyetler Birliği'nin bu yakınlaşması, kısa dönemli de

31 Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1972, s. 141.

32 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 207.

33 Ofra Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern outsiders*, New York: Palgrave, 2004, s. 42-43.

34 Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*, s. 139.

olsa, Türkiye'yi tekrar batıya yakınlaştırdı; dolayısıyla Arap ülkeleriyle mesafelerin biraz daha açılmasını netice vermiş oldu.³⁵

Bu gelişmeler ayrıca, Türkiye'nin dış politikasında bir yön değiştirme veya büyük bir değişiklik yapılmasından çok, dış ilişkilerinde daha geniş bir bakış açısı benimsemeye doğru tedricî bir ilerleme kaydettiği şeklinde de değerlendirilmiştir.³⁶

Türk dış politikasının giriştiği yeni dostluklar edinme kampanyası açısından İslam Zirve Konferansı'nın kaçırılmaz bir fırsat olarak görüldüğü söylenebilir. Zira Türkiye, İslam ülkeleri arasında meydana gelebilecek bir yakınlaşmaya katılmakla, Kıbrıs konusunda önemli bir destek elde etmeyi planlamıştı. Hatta, bir adım daha ileri gidilerek, Ortadoğu meselesini bir Müslümanlık davası haline getirmeye çalışan Arap ülkeleri -ki İslam Konferansı Teşkilatı'nın kuruluşu da büyük ölçüde bu tarz bir düşüncenin ürünü olmuştu- örnek alınarak, Kıbrıs meselesinin bir Müslüman-Hristiyan mücadelesi olarak yorumlanması için faaliyete geçildi. Nitekim, Cidde'de 1965 yılının Nisan ayında yapılan ve BM üyesi 36 Müslüman ülke temsilcilerinin hazır bulunduğu 6. İslam Kongresi'nin son toplantısında Türk heyetince Kıbrıs konusunda sunulan karar tasarısı oy birliğiyle kabul edildi. Kıbrıs'taki Türk toplumunun "Ayrı bir İslam camiası" olarak nitelendirilen kararda, "Hristiyanların Kıbrıs'taki Müslümanlara karşı giriştikleri cânîyâne muameleler" kınanmış, "Bu davanın BM'de savunulmasında Kıbrıslı Müslüman kardeşlerin hak ve hukukunun teslimine yardımın, dini ve insani bir vecibe kabul edildiği"³⁷ ifade edilmişti.

Türkiye'nin yakınlaşmaya yönelik politika değişikliği ilk olarak Irak ile olan ilişkilerinde kendisini gösterdi. 7-11 Şubat 1966'da Irak Başbakanı Adnan El Paçacı Türkiye'yi ziyaret etti. Ziyaretinde Paçacı Türkiye ve Irak ilişkilerinin gelişmesinin arzulandığını belirtti ve Kıbrıs meselesinde Türkiye'yi destekleyerek uluslararası antlaşmalarla garanti altına alınmış olan hakların savunulması gerekliliğini bildirdi.³⁸ Irak Başbakanı'nın Türkiye resmi temaslarını 15 Nisan'da Türk Parlamento Heyeti'nin Suudi Arabistan ve 23-26 Mayıs 1966'da İhsan Sab-

35 Ömer Kürkçüoğlu, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler", *Dış Politika*, Sayı: 2, 1971, s. 29.

36 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı", *Yeni Türkiye*, Sayı: 3, 1995, s. 391.

37 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, 1965:88

38 Melek Fırat – Ömer Kürkçüoğlu, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (Ortadoğu'yla İlişkiler)", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Edt. Baskın Öran), Cilt: I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 789.

ri Çağlayangil'in Bağdat ziyaretleri izledi. Ayrıca 20 Ağustos'ta Suudi Arabistan Kralı Faysal Türkiye'de resmi temaslarda bulundu ve 1-6 Aralık 1966'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Tunus'a gitti.³⁹

Arap ülkeleriyle ilişkileri geliştirmek yönünde atılan adımlar kapsamında Türkiye, Arap milliyetçiliği temelli ve Sovyetler Birliği yanlısı olarak kendisine zıt bir dış politika izleyen Cemal Abdunnasır yönetimindeki Mısır'la da temaslarda bulundu. Bu minvalde 1967 yılının Ocak ayında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Mısır'da resmi temaslarda bulundu ve Aralık ayında Türkiye İskenderiye'de, Mısır Devleti ise İstanbul'da karşılıklı konsolosluk açtı.⁴⁰ 16 Mart 1966'da ise Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken Mısır'ı ziyaret etti ve iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalandı.⁴¹

Türkiye'nin dış politikasındaki bu önemli değişme ilk sınavını 5 Haziran 1967'de başlayarak altı gün boyunca devam eden Arap-İsrail savaşında verdi. Gerek bu savaşı ortaya çıkaran bunalımların yaşandığı dönemde, gerekse savaş esnası ve sonrasında Türk yetkilileri Arap ülkelerinden yana bir tavır takındılar. Bir yandan Türkiye'nin, kuvvet kullanılması yoluyla İsrail tarafından arazi kazancı sağlanmasına olan tepkisi vurgulanırken, diğer taraftan savaşta ağır kayıplara uğrayan Arap devletlerine yiyecek, giyecek ve ilaç yardımında bulunuldu. Bunun da ötesinde, Ortadoğu savaşından sonraki durumu görüşmek üzere olağanüstü bir toplantı yapan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda da Türkiye, Arapları destekleyen bir tutum takındı.⁴² BM Genel Kurulu'nda 22 Kasım 1967 tarihinde alınan 242 sayılı karara Türkiye büyük destek verdi. Zira o tarihten itibaren Ortadoğu sorununun çözümü için yapılacak girişimlerde sık sık atıfta bulunulan bu karar, Türkiye'nin de savunduğu şekilde, İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği topraklardan çekilmesini ve tüm ilgili tarafların diğerlerinin toprak bütünlüğü ve tanınmış sınırları içindeki siyasi bağımsızlığına saygı göstermelerini hükme bağlıyordu.⁴³

Türkiye'nin bu tutumu ile, 1965'ten sonra değişmeye başlayan Ortadoğu politikasının istenilen sonuçlarını vermeye başlamıştı. Bu durumu, öteden beri Türkiye ile münasebetleri derin yaralar almış Mısır'ın hükümet sözcüsü Hasan el Zeyyad tarafından, 17 Kasım 1967 tarihinde verilen şu demeçte rahatlıkla görebiliriz:

39 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 364.

40 Feroz Ahmad – Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976, s. 338.

41 Fırat-Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 789.

42 Kürkçüoğlu, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler", s. 24.

43 İrfan A. Acar, *Dış Politika*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1993, s. 43.

“Modern tarihin kaydettiği ve bizim, yakın geçmişte geçirdiğimiz acı krizde, Türkiye'nin iftihar edilecek bir tutumu, davranışı olmuştur”.⁴⁴

Suriye Dışişleri Bakanı İbrahim Mahsus, 21 Ağustos 1967 tarihinde Türkiye'nin savaş sırasındaki tutumundan söz ederken şu ifadeleri kullanmıştı:

“Türkiye'nin son buhran sırasında Arap milletini gerek Birleşmiş Milletler'de, gerek bu teşkilât dışında desteklemesi, Suriye hakkında takdir ve şükran duyguları yaratmıştır...

“Türkiye'nin, Arap devletlerinin haklı davasına destekte bulunmasının, diğer dost devletlerle birlikte bu alanda faaliyet sarf etmesinin, saldırının izlerinin silinmesine, dolayısıyla iki memleket arasında dostluk ve komşuluk münasebetlerinin kuvvetlendirilmesine ve Ortadoğu'da âdil bir barışın yeniden kurulmasına katkısı olacağına inanıyoruz”.⁴⁵

Ürdün Kralı Hüseyin 5-11 Eylül 1967 tarihlerinde Türkiye'ye ziyarette bulundu ve çeşitli demeçler verdi. Bu demeçlerinde Kral Hüseyin, “Türk Hükümeti ve asil Türk milleti, Arap milletinin ve onun haklarının yanında yer alan hükümet ve milletlerin başında idi. Bu tutumundan dolayı kendisine en derin minnettarlık duyguları beslemek vazifemdir.” şeklinde görüşlerini bildirdi.⁴⁶

Bölgenin Arap olmayan ülkesi İran'dan da, yeni dış politika açılımına yönelik memnuniyet ifadeleri geldi. 16 Haziran 1967 tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden İran Şahı Rıza Pehlevi, Cumhurbaşkanı Sunay ile görüşmesinde Kıbrıs konusunda Türk milletinin haklı davasını desteklediklerini ve destekleyeceklerini ifade etmesi dikkat çekiciydi.⁴⁷

1967 Arap-İsrail Savaşı henüz başlamadan önce de Türkiye, Ortadoğu ülkelerinde görevli büyükelçilerini Ankara'da toplantıya çağırarak, gelişmelerle ilgili tepkisinin rengini göstermişti. Toplantı sonrasında yapılan açıklamada Türkiye'nin gelişmeleri dikkatle takip ettiği belirtilerek şu ifadelere yer verildi:

“...Hükümetimiz, Ortadoğu buhranının gelişmesini büyük bir dikkatle izlemektedir. Bölgede barış ve güvenliğin hâkim olmasına büyük önem atfeden ve bu yolda her zaman elinden gelen gayreti sarf etmekten geri kalmamış olan Türkiye'nin, barışı tehdit edici durumların meydana gelmesinden ciddi endişe duyacağı tabiidir. Türkiye, barışın ihlâline yol açacak bütün hareketlerden kaçınılması lüzumuna kani olarak, buhrana son verecek gayretleri desteklemektedir.

44 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, 1967, s. 85.

45 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Ağustos 1967, s. 20.

46 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Eylül 1967, s. 33.

47 *Milliyet*, 17 Haziran 1967, s. 7.

“Türk hükümeti, her zaman olduğu gibi bu kere de krize sebebiyet veren durumun mütalaasında BM yasası ile hak ve adalet prensiplerine dayanmak gerektiği inancındadır. Bu arada hükümetimiz, komşuları ile iyi dostluk münasebetleri çerçevesi içerisinde Türkiye ile Arap memleketleri arasında mevcut yakın ilişkileri de göz önünde bulundurmaktadır”.⁴⁸

Türkiye'nin savaş öncesi yaptığı bu açıklamayı savaş sırasında yaptığı benzer doğrultuda açıklamalar takip etti. 6 Haziran 1967 tarihinde Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil “NATO Anlaşmasının 3. maddesi uyarınca meydana getirilen tesislerin, Türk Hükümeti'nin arzusu hilâfına, bir olup-bittiye getirilerek kullanılmasına imkân yoktur” diyerek Türkiye'deki üslerin Araplar'a karşı kullanılmasının söz konusu olmadığını söyledi.⁴⁹

Çağlayangil, İsrail'in savaşı kazanacağı netleştğinde, 10 Haziran 1967'de yaptığı açıklamada Türkiye'nin kuvvet kullanılması yoluyla toprak kazancı sağlanmasına veya pozisyon güçlendirilmesine karşı olduğunu ifade etti. Benzer minvalde bir görüş Başbakan Süleyman Demirel tarafından dile getirildi. Böylece Türkiye en üst düzey ağızlardan 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Arapların yanında saf tutmuş olduğunu açıkça göstermiş oldu.⁵⁰

Türkiye'nin savaş sırasında Kızılay kanalıyla başta Suriye olmak üzere Arap ülkelerine yaptığı ilaç ve gıda maddesi yardımları savaş sona erdiğinde de devam etti. Türkiye bu kapsamda Ürdün'e 250.000 dolar, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne 150.000 dolar ve Suriye'ye 100.000 dolar değerinde yardımda bulundu.⁵¹

Türkiye'nin Arapları destekleyen tutumu BM platformunda da devam etti. 22 Haziran 1967 tarihinde Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şunları dile getirdi:

“...Geleceği bizi çok yakından ilgilendiren bir bölgedeki bu durum, bizi son derece üzmüştür. Türkiye'nin politikası daima bütün komşuları ve bölge memleketleri ile siyasî bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne riayet şartına dayanan iyi münasebetler geliştirmeğe yönelmiştir...”

“Burada, Arap ülkeleri halklarına beslediğimiz derin dostluk ve sempatemizi tekrarlamak isterim. Onların, tarihlerindeki bu ağır ve güç devreden süratle geçmeleri ümidini izhar ediyoruz”.⁵²

48 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Mayıs 1967.

49 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Haziran 1967.

50 Fahir H. Armaoğlu, “Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000, s. 217.

51 Armaoğlu, *a.g.m.*, s. 218.

52 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Haziran 1967.

Arap-İsrail savaşında izlenen dış politikanın ürünü olarak Arap devletleriyle Türkiye arasında diplomatik ilişkiler ve karşılıklı ziyaretlerde önemli bir artış yaşandı. Bu ziyaretler sonunda yayınlanan bildirimlerde Türkiye, İsrail karşısında Araplar'ın tutumunu desteklediğini açıklarken, Arap ülkeleri de Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki görüşüne bir hayli yaklaşma eğilimini gösterdiler. Yayınlanan bir çok ortak bildirimde, birbirine yakın ifadeler kullanılarak, "Kıbrıs'ta her iki toplumun meşru hak ve çıkarlarına uygun barışçı bir çözüm yolu bulunması gerektiği" görüşüne yer verildi.⁵³

Kıbrıs meselesinin temel etken olduğu dış politika değişimi gereği Türkiye'nin, sonraki yıllarda özellikle Arap ülkelerinin tepkisini çekecek davranışlardan dikkatle kaçınmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Örneğin, 1967 Savaşı sırasında Arap ülkelerinin bir çoğuyla diplomatik ilişkileri kesilmiş bulunan ABD'nin, bu ülkelerle olan ilişkilerini Türkiye aracılığıyla yürütme teklifine Ankara yanaşmadı. İsrail ile Arap komşuları arasında zaman zaman ortaya çıkan silahlı çatışma ve karşılıklı misilleme hareketlerinde, hemen her defasında İsrail'i protesto etti.⁵⁴

Türkiye ve Arap ülkeleri arasındaki yakınlaşma etkilerini Bağlantısızlar Hareketi nezdinde de gösterdi. 1968 yılı başlarında Türkiye, Bağlantısızlar Hareketi içerisinde yer alan bazı Arap ülkeleriyle birlikte ortak bildirimler yayınladı. Bildirimler Türkiye'nin Arap-İsrail sorununda Arap ülkelere verdiği desteğe karşılık, Arapların Kıbrıs meselesinde Türk tezlerine yakın ifadelerini içermekteydi. Bu ortak bildirimler şunlardır: 27 Ocak 1968 tarihli "Türkiye-Suudi Arabistan Ortak Bildirisi", 31 Ocak 1968 tarihli "Türkiye-Libya Ortak Bildirisi, 17 Mart 1968 tarihli "Türkiye- Birleşik Arap Cumhuriyeti Ortak Bildirisi", 1 Mayıs 1968 tarihli "Türkiye-Irak Ortak Bildirisi".⁵⁵

Türkiye'nin Bağlantısız Ülkeler'e yönelik girişimlerinin en önemli meyvesini 1970 yılında elde ettiğini söyleyebiliriz. Bu yılın Eylül ayında Zambia'nın başkenti Lusaka'da yapılan ve 54 ülkenin katıldığı Bağlantısız Ülkeler Zirve Konferansı'nda Türkiye lehine çok önemli bir gelişme yaşandı. Konferans'ta Kıbrıs Rum lideri Makarios, 1964 yılında Kahire'deki toplantıda olduğu gibi, bu sefer de Rum tezine uygun bir karar aldirmaya çalışmış, fakat en fazla muhalefeti Arap ülkelerinden görmüştü. Diğer yandan Makarios, toplantı kapanırken bir oldu-bitti ile Rum tezini okutmak istemiş, ancak yine özellikle Arap ülkelerinin büyük tepkisiyle karşılaşmıştı.⁵⁶

53 Gönlübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 560.

54 Gönlübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 159-160.

55 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 372.

56 Kürkçüoğlu, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler", s. 27.

Tepki gösteren ülkeler arasında başta Libya ve Irak'ın da bulunduğu bazı İslam ve Arap ülkeleri vardı. Bu durum çok önemli bir değişimi ifade etmekteydi. Zira 1965 yılında 2077 (XX) sayılı karar Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda alınırken İslam ülkelerinin çoğu ya Türkiye'nin aleyhinde oy kullanmış ya da oylamada çekimser kalmıştı. 1970 Lusaka Konferansı'nda Bağlantısızlar Hareketi'ne mensup İslam ve Arap ülkeleri 1965'teki durumun değiştiğini göstermiş oldular. Bu durum Türkiye'nin başta 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda takip ettiği yakın politikalar ve İslam Zirve Konferansları'na katılımının bir sonucuydu. Kıbrıs Rum Yönetimi açısından da eskiden olduğu gibi kendi tezlerini kolay kolay kabul ettiremeyeceği ortaya çıkıyordu.⁵⁷

Kudüs'te bulunan Mescidü'l-Aksa'nın 22 Ağustos 1969 tarihinde yakılmak istenmesi üzerine, aynı gün Başbakan Süleyman Demirel'in verdiği demeç Ortadoğu ve tüm İslam dünyasının takdirle karşılandı:

“...Türk milleti, bütün dünyadaki Müslümanların duyduğu elem ve teessür hislerini paylaşmakta ve Hükümetimiz hadisenin sebeplerinin bir an önce öğrenilmesi üzerinde önemle durmaktadır...Siyasî nitelikte sebeplerin tezahür etmesi, olayın vahâmetini arttıracak ve durumu ağırlaştıracaktır... Türkiye, Mescid-i Aksa'nın yangın felaketi karşısında diğer dünya Müslüman memleketlerinin yanında yer almaktadır...”⁵⁸

Bunun yanı sıra Türkiye'nin Paris diplomatik temsilciliği diğer 19 Müslüman ülkenin Paris diplomatik temsilciliğiyle birlikte bir bildiri yayınladı. Bildiri de “Yangının sorumluluğunun doğrudan doğruya İsrail işgal yetkililerine ait olduğu” görüşü dile getirildi.⁵⁹

Belirtilen yangın olayının ardından, 24 İslam ülkesinden kral, devlet başkanı, hükümet başkanı, dışişleri bakanı veya üst düzey temsilcilerinin katılımıyla 22 Eylül 1969'da, Rabat'ta (Fas) bir İslam Zirve Konferansı düzenlendi. Türkiye'yi bu Zirve'de Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil temsil etti. Zirve'ye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay davet edilmiş olmasına rağmen, yaklaşan genel seçimler gerekçe gösterilerek katılmamıştı. Aslında Cumhurbaşkanı ve Başbakanın katılmamasının ardında, davet ve konferans dolayısıyla o günlerde basında ve muhalefet kesiminde başlatılmış olan tartışmaların bulunduğu söylenebilir. Baştan beri bir bakıma “İslam cihadı” olarak görülen bu konferansa laik bir devletin katılıp katılmaması tartışma konusu olmuştu.⁶⁰ Buna rağmen, Başbakan Süleyman

57 Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s. 332-334.

58 Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Ağustos 1969.

59 Armaoğlu, *a.g.m.*, 229.

60 Davud Dursun, *Ortadoğu Neresi?*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 267.

Demirel, Türkiye'nin bu Zirve'ye Dışişleri Bakanlığı düzeyinde katılacağını şu ifadelerle açıklıyordu:

“...Rabat'ta yapılacak toplantı, bölgemizi alakadar eden bir konuda dini bir toplantı değil, siyasi bir toplantıdır. Müslüman ülkelerin iştirak edeceği bir toplantı olması, bu toplantıyı laikliğe aykırı bir fil haline getirmez. Böyle bir düşünce, İslam ve Müslümanlık kelimelerinin bulunduğu her yerden kaçmamızı icap ettirir...”⁶¹

Türkiye'nin İsrail aleyhinde, Arap ülkeleri lehinde izlediği benzer tutum, daha sonraki dönemlerde de gözlemlendi. 1973 yılında meydana gelen 4. Arap-İsrail savaşını takip eden günlerde BM Genel Kurulunda yapılan görüşmeler sonucu 338 sayılı karar hükme bağlanmıştı. Bu karar da tıpkı 242 sayılı karara benzer hükümler içermekteydi. Türkiye fazla geçmeden 242 ve 338 sayılı kararları desteklediğini açıkladı.

1965-1970 yılları arasında Ortadoğu'ya yönelik önemli açılımlar gerçekleştiren Türkiye'nin, 70'li yılların başında bu politikasında değişiklik yaparak, ihtiyatlı bir tutum izlemeye başladığı görüldü. Bu farklılaşma esasen Demirel hükümetinin sonlarından itibaren başlamıştı. Zira muhalefet partileri, Ortadoğu'da tarafsızlıktan uzaklaşıldığı ve fazlasıyla “Arabize” olunduğu yönündeki eleştirilerini giderek artırmışlardı. Hatta bu yüzden 1971 Şubat ayının başında, Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil, hükümete yöneltilen eleştirileri ve ithamları reddetmek zorunda kalmıştı (Bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 4 Şubat 1971).

Ancak Hükümete yöneltilen yoğun eleştiriler etkili oldu ve bu yüzden Ortadoğu ülkeleriyle işbirliği konusunda “daha az istekli” davranmaya başlandı. Bu halin en önemli göstergesi, Mart 1970'te Cidde'de ve Aralık 1970'de Karaçi'de yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferanslarına, Dışişleri Bakanının değil de Bakanlık Genel Sekreterinin gönderilmesi oldu.⁶²

Türkiye, Mart 1970'de Cidde'deki İslam Zirvesi toplantısına da katıldı. Toplantıyı önemli hale getiren detay, Türkiye'nin İslam Konferansı Sekreteryası'na yaptığı bildirim olmuştu. Buna göre Türkiye, “Konferans kararlarına anayasasının ve dış politikasının ilkeleriyle bağdaştığı ölçüde katılacağını” bildirmişti. Türkiye bu bildirimi sahip olduğu laiklik ilkesi gereğince yapmıştı. Bu hamleye rağmen, Türkiye'nin konferanslara katılımı Arap ve diğer Müslüman ülkelerce memnuniyetle karşılanmıştı.⁶³

61 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Eylül 1969.

62 *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, Mart 1970.

63 Fırat-Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 792.

Kısa bir süre sonra, 1971 Mart ayında hükümet değişikliği oldu. 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında Türkiye ABD'den bağımsız izlenen çok yönlü politikadan tekrar Amerikan endeksli politikaya döndü. Yeni hükümetin programında, özellikle Ortadoğu ülkeleriyle ilişkiler konusunda şu ifadeler yer almasına rağmen, Türkiye bu bölgede dinamik bir politika izlememiştir:

“... Aramızda değerli tarihsel ve geleneksel bağların mevcut olduğu Arap ülkeleri ile olumlu ilişkilerimizi geliştireceğiz. Bu ülkeler ile İsrail arasında yıllardan beri süregelen kanlı anlaşmazlığın, bir an önce bölgeyi barışa kavuşturacak, bütün ilgilileri memnun edecek bir çözüme bağlanmasını dilemekteyiz. Bu çözümün BM Güvenlik Konseyi'nin 22 Kasım 1967 tarihli kararı çerçevesinde aranmasının en uygun yol olduğu kanısındayız...”⁶⁴

Bu durağan Ortadoğu politikası 1973 yılında patlak veren Petrol Krizi'nin etkisiyle tekrar eski sıcak ve hareketli seviyesine ulaştı. Gerek ağır dış borç yükü ve gerekse büyüyerek süregelen dış ödeme açıklarının etkisiyle, tarihinin belki en büyük buhranlarından birisi içinde bulunan Türkiye için, Ortadoğu ülkeleri bu dönemde, geniş imkanlarıyla buhrandan kurtuluş için kaçırılmaz bir fırsat olarak görüldü.⁶⁵

Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik atılan adımlar hemen her alanda olduğu gibi ekonomik alanda da olumlu gelişmeleri beraberinde getirdi. Bu ülkelerle olan ticaret hacminde Türkiye lehine artış yaşandı. Örneğin 1973 yılında, Arap ülkelerine yapılan ihracatın toplam ihracata oranı, % 3,3 iken 1974'te % 12,8 olmuştur.⁶⁶

Türkiye'nin dış borç rakamları ve Batılı finans kuruluşlarına vadesi dolan borçların ödenmesindeki zorluklar, Türkiye'yi Arap kaynaklarından fon teminine yöneltmişti.

22–25 Eylül 1969 tarihlerinde Rabat'ta ilk kez düzenlenen İslam Zirve Konferansı'nda alınan bir kararla kurulan İslam Konferansı Teşkilatı'na (İKT) üye olan Türkiye, 1974 yılında önemli bir adım daha attı. İKT'ye üye ülkelerin ekonomik kalkınmalarına ve sosyal gelişmelerine katkıda bulunmak amacıyla kurulan İslam Kalkınma Bankası'nın (İKB) 8 Ağustos 1974'teki kuruluş anlaşmasını onaylayan ilk ülkeler arasında Türkiye de vardı. 60 milyon İslam Dinarı (ID) ile katılmayı taahhüt eden Türkiye, 1981'de Banka'nın sermayesine bu meblağın 10 milyon ID'lik ilk taksitini ödemişti.⁶⁷

64 Kürkçüoğlu, “Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler”, s. 27.

65 İlkin, *a.g.e.*, s. 251.

66 Yusuf Ziya İrbeç, *Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri*, Ankara: TOBB Yayınları, 1990, s. 110.

67 İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 396.

İslam Kalkınma Bankası'nın Kurulmasına Dair Anlaşma'da çarpıcı hükümler yer alıyordu. Anlaşmanın birinci bölümünün ilk maddesinde “İKB'nin amacı üye ülkelerin ve İslam topluluklarının ‘Şeriat esaslarına’ uygun olarak ortaklaşa olduğu kadar tek başlarına da ekonomik kalkınmalarını ve sosyal ilerlemelerini sağlamaktır” ifadesi yer alıyordu.

İKB'nin kurulmasıyla ilgili bu anlaşmayı, 8 Ağustos 1974'te, 7/8821 sayılı ve Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Kararname ile CHP-MSP koalisyon kabinesinde Maliye Bakanı olan Deniz Baykal imzalamakla görevlendirilmişti.⁶⁸

Türkiye, 1970'ler ve 80'lerde BM çerçevesinde alınan kararlarda, her zaman Arap ülkeleriyle birlikte Filistinliler lehinde oy kullandı. 1975 yılında FKÖ'yü Filistinlilerin tek ve yasal temsilcisi olarak tanıdı. 1979 yılında FKÖ'nün Ankara'da bir temsilciliği açıldı. 1980 yılında İsrail, Kudüs'ü ilhak ettiğini açıklayınca Türkiye bu karara tepki göstererek, Tel-Aviv'deki Büyükelçisini geri çekti ve İsrail ile olan ilişkilerini 2. Kâtip seviyesine indirdi.⁶⁹ Aynı şekilde, 15 Kasım 1988'de ilan edilen Bağımsız Filistin Devleti'ni ilk tanıyan ülkelerden birisinin Türkiye olması, diğer İslam ülkelerince büyük takdir topladı.⁷⁰ Hatta, Türkiye'nin bu tavrını eleştiren Türkiye karşıtı bazı kesimler, bu tanımanın ardında Arap devletleriyle ilişkileri geliştirme amacının yanı sıra, İsrail devletini kurulduğu zaman ilk tanıyan Müslüman ülke sıfatına sahip bulunmanın “günahını çıkartmak” olduğu⁷¹ yönünde yorumlar yapmışlardı.

Türkiye'nin tek yanlı ve Batı eksenli dış politikasından uzaklaşmasına 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın hemen akabinde Batılı müttefiklerinin takındığı aleyhte yaklaşımın ve özellikle ABD Senatosu'nca konan ambargonun önemli katkıları oldu.

Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulama kararı 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren yürürlüğe girerken, Türkiye'nin bu ambargo kararına cevabı 13 Şubat 1975 tarihinde geldi ve Kıbrıs Türk Federe Devleti kuruldu. Bundan sonra Türkiye ile Amerikan Kongresi arasında bir mücadele süreci başlamış oldu. Türk hükümeti 17 Haziran 1975 günü Amerikan Hükümetine bir nota ile, Türkiye'deki 20 kadar Amerikan üs ve tesisinin statüsü hakkında Türkiye ile 30 gün içinde müzakereye girmediği takdirde, “yeni bir durum”un doğacağını bildirdi.

68 Sırım, 1999, *a.g.e.*, s. 54.

69 Acar, *a.g.e.*, s. 43-44.

70 Dursun, *a.g.e.*, s. 61.

71 Gönlübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 615.

Bunun üzerine Temsilciler Meclisi'nde konu 24 Temmuz 1975'de ele alındı; ancak konuyla ilgili kanun tasarısı 206 oya karşılık 223 oyla reddedildi.

Bunun üzerine Türk Hükümeti, 25 Temmuz 1975 günü yapılan kabine toplantısında, 3 Temmuz 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Anlaşması'nın feshedildiğine dair bir karar aldı ve bu karar aynı gün bir nota ile Amerikan Hükümeti'ne iletildi.⁷²

Bu gelişmelerin akabinde, Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde içine düştüğü uluslararası alandaki yalnızlığı İslam ülkelerine yönelerek doldurma gayretlerinde daha ciddi bir artış görüldü. Örneğin, İslam Konferansı Teşkilatı'na karşı başlangıçta ihtiyatlı davranan Türkiye, bu tutumunu terk ederek, gerek bu teşkilatla, gerekse teşkilata üye ülkelerle yakın ilişkilere girdi. 12-15 Mayıs 1976'da Türkiye'nin ev sahipliğini yaptığı ve İstanbul'da toplanan 7. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı, başlıbaşına bir dönüm noktası haline gelmişti.

Dönemin Başbakanı Demirel'in ve Dışişleri Bakanı Çağlayan'ın yaptıkları açılış konuşmalarında Kıbrıs sorununa ayrı bir yer verildi ve Türkiye'nin bu konuda İslam Konferansı Teşkilatı'nın desteğini beklediği dile getirildi. Neticede, Konferans'ta ilk defa Kıbrıs konusunda ayrı bir karar alındı. Bu gelişme ise, Türkiye'nin Kıbrıs meselesinin etkisiyle İslam Konferansı'na, dolayısıyla İslam dünyasına artan yakınlığının açık bir göstergesi mahiyetindeydi.⁷³

Bu yakınlaşmayı ve İslam ülkelerinin Kıbrıs meselesine olumlu yaklaşımlarının bir diğer önemli göstergesi ise 8-12 Mayıs 1979'da Fas'da yapılan 10. İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda yaşandı. Zira Kıbrıs Türk Federe Devleti bu Konferansa gözlemci devlet olarak katılmıştı.⁷⁴

Sonraki yıllarda, Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin karşılaştığı problemlerde, az veya çok sayıda Müslüman ülkenin desteği söz konusu oldu. Örneğin, BM Genel Kurulu'nda, 13 Mayıs 1983 günü alınan 37/253 sayılı kararda, Rumlar'ın bütün Kıbrıs üzerinde egemenliği ve kontrol yetkisine sahip olduğu vurgulanıyordu. Karar öncesi yapılan oylamada ise Türkiye'nin yanı sıra, Pakistan, Bangladeş, Malezya ve Somali aleyhte oy kullanmıştı.⁷⁵

Bununla birlikte, özellikle 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunun ilan edilmesinin ardından Türkiye, bu yeni devletin tanınması

72 Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, s. 248-249.

73 Gönübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 595.

74 Gönübol-Kürkçüoğlu, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 597.

75 Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1980-1990)*, C. 2, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, s. 278.

konusunda İslam ülkelerinden beklediği kabulü görmedi. İlk başlarda Türkiye, gerek İslam Konferansı Teşkilatı tarafından, gerekse bu teşkilata üye bazı devletlerce KKTC'nin tanınmasını ümit etmekteydi. Ancak, 9 Aralık 1983'te Bangladeş'in başkenti Dakka'da toplanan İslam Konferansı'ndan herhangi bir netice çıkmadı. Hatta, Türkiye'nin en fazla güvendiği Pakistan ve Bangladeş dahi sessiz kalmıştı.⁷⁶

Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerin Gelişmesinde Kıbrıs Meselesinin Katkısı

Kıbrıs meselesinde Batılı ülkelerce yalnız bırakılan Türkiye'nin, 1965 yılından itibaren dış politikasında önemli değişimler gerçekleştirmesi, Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerimizin daha da gelişmesini sağladı.

1964-1970 yılları arasında Arap ülkeleriyle olan ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesi kendini özellikle turist akımındaki artış ve ticaret hacminin Türkiye lehine gerçekleşmesinde göstermişti.⁷⁷ 1970'li yılların başından itibaren bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerdeki artış devam etti. Bu kapsamda 1970 yılının başında "Türk-Arap Ticaret Odası" kuruldu. Böylece Türkiye'nin Arap ülkelerine olan ihracatının 1970 yılında bir yıl öncesine göre %39 arttığı gözlemlendi.⁷⁸

Ortadoğu ülkelerinin, özellikle 1973 yılından itibaren Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye-Ortadoğu ülkeleri ekonomik ilişkilerinde konvertibl döviz esasına dayalı ticaretteki artış bu yıllarda kendisini göstermeye başladı. Hatta bu konuda, 1970'li yıllarda 22 anlaşmanın yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca, İran, Irak, Libya, Pakistan ve Afganistan gibi bazı ülkelerle ikili ticaret anlaşmaları gerçekleştirildi.⁷⁹

Petrol üreticisi zengin Arap ülkelerinden Türkiye'ye sermaye akışı, 1970'li yıllarda artmaya başladı ve 1980'li yılların sonlarında 1 milyar doları buldu. İslam Kalkınma Bankası, Abu Dabi Fonu, Suudi ve Kuveyt Fonu bu kredi akışını sağlayan başlıca kaynaklar oldu.⁸⁰

76 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 280.

77 Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (Terc. Recep Boztemur), Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 193.

78 Karpat, *a.g.e.*, s. 194.

79 Manisalı, *a.g.m.*, s. 55.

80 Soysal, "Yakın Tarihin Işığında Türk-Arap İlişkileri (1970-1980)", *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCI-CA), 2000, s. 240.

Bu gelişmelere paralel olarak Türk Hava Yolları, Mısır, Irak, Suriye, Ürdün, Kuveyt, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya ve Tunus'a düzenli seferler başlatmıştır.⁸¹

Bu dönemde Türkiye'nin Arap ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilerinin geldiği düzeyi dönemin Sosyal Güvenlik Bakanı Ahmet Mahir Ablum'un şu açıklamasında görebiliriz: "İran ve Suudi Arabistan bizden yüksek ücretlerle işçi istemektedir. Bunun için Sosyal Güvenlik Anlaşması yapılmasının gerekli olduğunu kendilerine söyledik".⁸²

Diğer yandan, 1973 Petrol Kriziyle birlikte petrol fiyatlarında görülen ani artışların olumsuz etkisine karşılık, Türkiye'nin, 1972 yılında resmen kuruluşu tamamlanan İslam Konferansı Teşkilatı'na üye oluşu, ticari münasebetlerimizi olumlu yönde etkilemişti.⁸³

Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine açılma politikası, 1973 Petrol Krizi sonrasında dünya çapında yaşanan ekonomik krizden nispeten daha az hasarla çıkmasına katkı sağladığını söyleyebiliriz. Zira petrol üreticisi Arap ülkelerinin İsrail'e destek veren ABD ve Batılı ülkelere koyduğu petrol ambargosu, Türkiye ve benzeri ülkeler için yumuşatılmıştı. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ahmet Zeki Yamani ambargo sonrası yaptığı bir açıklamada, Avrupa'da petrol sıkıntısının devam edeceğini ancak, Türkiye'nin, Hindistan, Pakistan ve Malezya gibi Arapların dost ülkeler listesinde yer aldığını söyleyerek, "Ne kadar petrol ihtiyacı varsa o kadarını alabilir"⁸⁴ ifadesini kullanmıştı.

Bu olumlu gelişmelere karşılık, 1973 yılına kadar özellikle coğrafi yakınlığımız olan Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticaretimiz önemsenmeyecek kadar azdır. Türkiye'nin ihracatında bu ülkelerin payı, 1973 yılına kadar ancak %3.3'e kadar ulaşabilmiştir. 1969-73 yılları arasında, Türkiye'nin bölge ülkelerine yönelik ihracatının %82.6'sı sadece Irak, Suriye ve Kuveyt'e yapılıyordu. Ortadoğu bölgesinden yapılan ithalatta ise, sadece üç devletin, yani Suudi Arabistan, Irak ve Bahreyn'in payı %93.7'lik pay aldı.⁸⁵

Türkiye'nin 1973-1980 döneminde bölgeye yaptığı ihracat rakamlarında hızlı bir artış yaşandı. 1973 yılında yaklaşık 70 milyon \$ olan ihracat, 1978 yılında 195

81 SİSAV, *Ortadoğu ve Geleceği*, İstanbul: Sisav Yayınları, 1992, s. 188.

82 Ayın Tarihi, 12 Aralık 1976.

83 İrbeç, *a.g.e.*, s. 63.

84 Son Havadis, 20 Kasım 1973.

85 DPT, Aralık 1993:18.

milyon \$'a, 1980 yılında da 344 milyon \$'a yükseldi. Diğer yandan 1973-1980 döneminde Türkiye'nin bölgeye yaptığı ihracatın yıllık artış hızı, Ortadoğu'dan yaptığı ithalattaki artışın gerisinde kalmıştı.⁸⁶

Yukarıda bahsettiğimiz petrol fiyatlarındaki hızlı artış, özellikle petrol üreticisi olan bazı Ortadoğu ülkeleriyle yapılan ticarete açıklar meydana getirdi. Fiyatlardaki bu artışın yanı sıra, Türkiye'nin artan petrol ithalatı da söz konusu açıklarda önemli role sahipti. Petrol bunalımı, enerji açığı her yıl artmakta olan ve kendisine yetecek kadar petrol üretimi yapamayan Türkiye'yi olumsuz yönde etkiledi.⁸⁷ Bu durumu daha çarpıcı olarak görebilmek için, aşağıdaki tabloya dikkat etmek yeterli olacaktır:

Tablo 1. Türkiye'nin 1973-1977 yılları arasında gerçekleştirdiği ham petrol ithalatı

Yıllar	Milyon \$	Yıllık artış (%)	Toplam içindeki payı
1973	200	61	9.6
1974	694	247	18.4
1975	718	3.5	15.2
1976	1002	40	19.5
1977	1152	15	20

(Kaynak: Yalçıntaş, 1979:159)

1973'teki Birinci Petrol Krizinden sonra, bu ülkelerle aramızdaki dış ticaret açığı hızla büyümeye başladı ve 1977'de en yüksek düzeyine ulaştı. Bu açık 1978 ve 1979'da bir miktar azalmakla birlikte, 1979 yılında İran'da yaşanan rejim değişikliği ve bunu takip eden İran-İrak Savaşının etkisiyle patlak veren İkinci Petrol Krizi⁸⁸, 1980 yılında petrol fiyatlarını 1977'teki düzeyinin üzerine çıkardı.

86 Ahmet Şahinöz, "Ortadoğu Gıda Pazarlarının Geleceği ve Türkiye", 3. İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri, Cilt: 6, İstanbul: Devlet Planlama Teşkilatı, 1993, s. 90.

87 Nevzat Yalçıntaş, "Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği", Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün, Gelecekte - I. Uluslararası Konferans Bildirileri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 1979, s. 157.

88 Şükrü S. Gürel - Özlem G. Ergün, "İkinci Petrol Krizi Sonrasında Ortadoğu Petrolleri ve OPEC", Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s. 126.

1981’de ise ihracattaki yüksek oranlarda artış sayesinde dış ticaret açığı bir önceki yıla göre daha düşük düzeyde gerçekleşti.⁸⁹

Türkiye’nin Arap ülkelerine yönelik yakınlaşma politikası, ortaya çıkan petrol krizi ve Amerikan ambargosundan nispeten daha az etkilenmesini sağladı. 1973 Petrol Krizi sırasında bazı OPEC ülkelerinin Türkiye’nin kısıtlamalardan muaf tutulacağına dair açıklamalar yaptığını söylemiştik. Ayrıca 27 Ağustos 1973 tarihinde Türkiye ve Irak arasında “Ham Petrol Boru Hattı Anlaşması”nın imzalanması Türkiye’nin petrol ihtiyaçlarının temini adına önemli bir gelişme oldu. Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı’nın inşasını kapsayan bu anlaşma, Ocak 1977’de boru hattının işletmeye açılmasıyla Türkiye’nin petrol ihtiyacının 2/3’ünü karşılamış ve kira geliri elde etmesini sağlamıştı.⁹⁰

Petrol fiyatlarındaki artışın dış ticaret açığını ne ölçüde büyüttüğünü görmek için, bu yıllarda en önde gelen petrol sunucumuz olan Irak’tan yaptığımız ithalat oranlarına bakmamız yeterli olacaktır. 1973 yılında bu ülkeden yaptığımız ithalatın, toplam ithalat içindeki payı %1.5 iken, 1974 yılında yaklaşık altı kat artarak %8.5, 1976’da %12.5, 1977 yılında ise %11.8 seviyesinde gerçekleşti. Petrol üreticisi diğer Ortadoğu ülkeleriyle yapılan dış ticarete meydana gelen açıkların da aynı periyodu takip ettiğini görebiliriz. 1973 yılında bu açık 43 milyon \$ iken, 1974 yılında hızla genişleyerek 511 milyon \$, 1976 yılında da 844.4 milyon \$’a yükseldi.⁹¹

Aynı dönem içinde, yani 1970’li yıllar boyunca coğrafi yakınlığımız bulunan Ortadoğu ülkelerinin yanı sıra, daha geniş planda yer alan bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirdiğimiz dış ticarete de benzer gelişmeler yaşandı. Her ne kadar çerçeveyi ne kadar genişletsek de, özellikle dış ticaretimizde petrol ithalatının çok büyük yekûn tutması belirleyici bir unsur olduğu için, rakamlarda ve oranlarda fazla değişiklik görülmemelidir. Aşağıda yer verdiğimiz tablo, ülkelerin sayısında değişiklik olsa da, ürün bazında petrol dışı ticarete konu olan mal ve hizmetlerin sınırlı oluşu yüzünden dış ticaret rakamlarının ne denli az değiştiği hakkında fikir verecektir.

89 Bilgin Aygül, - Selim Kartal, *Türkiye’nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Sanayi Malları İhracat İmkanları*, İGEME, Ankara, 1983, s. 49.

90 Yeşim Demir, “1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 18-19, 2009, s. 220.

91 Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980, s. 396.

Tablo-2: Bazı İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen dış ticaretimiz (1971-1976)

Ülkeler: İran, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kuveyt, Körfez Ülkeleri, Suudi Arabistan, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Pakistan										
Milyon \$	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
İthalat	106.6	134.6	222.2	735.5	843.6	1 091.7	1 222.8	1 124.1	4 098.0	6 552.8
%	8.9	8.4	10.5	18.9	18.7	20.5	21.0	24.4	21.4	38.8
İhracat	78.7	97.7	179.2	224.7	235.3	247.3	216.2	323.5	1 123.4	3 276.1
%	11.1	12.4	13.3	14.3	16.5	12.6	12.3	14.1	17.0	21.6
T. Dengesi	-27.9	-36.9	-43	-510.8	-608.3	-844.4	-1 006.6	-900.6	-713.6	-2 620.8
T. Hacmi	185.3	232.3	401.4	960.2	1 078.9	1 339.0	1 439.0	1 447.6	5 221.4	9 828.9

(Kaynak: TÜSİAD, 1977 yılının İkinci Yarısına Girenken, İstanbul-1977)

Yukarıdaki tabloda 1974 yılına ait ithalat rakamlarına bakıldığında, birden bire %300'den daha yüksek oranlarda bir artış görülecektir. Bu bölgeden, özellikle belirli sayıdaki petrol üreticisi ülkelere yapılan ithalatın %98'i ham petrol ve müştaklarından ibaret olduğu için, petrol fiyatlarında yaşanan sürekli artışlar, Türkiye'yi yakından ilgilendirmiş ve fiyat artışlarıyla birlikte, Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı ithalat değerini artırmıştır. Sonuç olarak, ithalatımızda görülen bu artış, sadece ithal edilen petroldeki artıştan değil, daha ziyade fiyatlardaki artıştan kaynaklanmıştır. Hatta, Türkiye'nin dönemsel olarak petrol ithalatında kısıtlamaya gitmesine rağmen bu rakamsal artışın gerçekleştiğini ifade etmek gerekir.⁹²

Bu dönem aynı zamanda, Türk inşaat şirketlerinin dışa açılarak Libya'ya ilk çıkışlarını yaptıkları ve daha sonra faaliyetlerini Suudi Arabistan ve Irak'ta büyüttükleri dönemdir.⁹³ Bu gelişmelere paralel olarak bu ülkelere Türk işçisi de gönderilmeye başlanmıştır.⁹⁴

92 Gül, *a.g.e.*, s. 150.

93 Kemal Kirişçi, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (Der.: Barry Rubin ve Kemal Kirişçi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 161.

94 Acar, *a.g.e.*, s. 39.

70’li yıllardan itibaren Türkiye’nin özellikle petrol üreticisi konumuna yerleşen Ortadoğu ülkeleriyle yakınlaşmasının perde arkasında yatan sebepleri özet olarak bir kez daha ifade etmek gerekirse:

* Petrolün bütün dünyada önem kazanmasıyla birlikte petrol fiyatları hızla yükseldi ve buna bağlı olarak petrol ihraç eden Ortadoğu ülkelerinin girdilerinde büyük artışlar gerçekleşti. Türkiye’nin petrol ihtiyacının artması ister istemez coğrafi yakınlığımızın yanı sıra, tarihî ve dinî yakınlığımız olan bu ülkelerle ekonomik temasın artmasına zemin hazırladı.

* Türkiye, petrol ithalatından doğan ticaret açığını kapatabilmek için, petrol üreten Arap ülkelerine daha çok mal satmanın yolları arandı. Avrupa pazarlarına girmekte büyük zorluklarla karşılaşan Türkiye, adeta bir “petrol patlaması” yaşayan bölge pazarlarına girmek istedi.

* Yukarıdaki iki faktörün yanı sıra, Türk politikacılarının, petrol zengini Arap ülkelerinden yabancı sermaye çekmek için arayış içine girdikleri görüldü. Özellikle 1970’li yıllarda yaşanan yakınlaşmanın ardından, 1980’den sonraki dönemde ekonomik aktiviteler üzerindeki devlet müdahalesini hafifletme, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisine geçiş için gerekli tedbirleri alma yönündeki gayretler Arap sermayesinin Türkiye’ye akmasını cesaretlendirdi.⁹⁵ 1980-1990 arası 10 yıllık dönemde Arap ülkelerinden gelen sermaye akışı toplam yabancı yatırımların %9’unu buldu. Bu yatırımların büyük bir bölümü Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt kaynaklıydı. Yatırımcıların en çok tercih ettikleri alanlar ise bankacılık, turizm, kredi ve hizmet sektörleri oldu.⁹⁶

Sonuç

1960–1980 yılları arası dönemde kriz boyutuna varan Kıbrıs meselesi, Türkiye’nin dış politikada, önceki dönem boyunca takip edilen Batı eksenli yaklaşımın sorgulanmasına yol açmıştır. Türkiye, özellikle ABD Başkanı Johnson’ın gönderdiği ve krize yol açan mektubundan sonra, Batı bloğuna yakın olmanın yararlı mı zararlı mı olduğunu tartışmaya başlayarak dış politika uygulamalarında stratejik hedefini terk etmeden taktiksel anlamda diplomatik planlarında değişime gitmiştir.

1960’lı yılların ortalarından itibaren milli bir dava haline dönüşen Kıbrıs meselesi ile Batı ittifakının içindeki yerini adeta bir turnusol kağıdı deneyi ile idrak

95 Butros A. Labaki, “Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri”, *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri* (Terc. Ali Çankırılı), İstanbul: TİMAŞ Yayınları, 1994, s. 123.

96 Mahmut Abdülfazıl, “Türk-Arap Ekonomik İlişkileri; Fırsatların Önündeki Çıkılmazlar ve İmkanlar”, *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1994, s. 380.

eden Türkiye, bağımsızlığını kazanıp Birleşmiş Milletler'in üyesi olan Üçüncü Dünya ülkelerinin olası bir Kıbrıs oylamasında artan önemini de fark ederek daha geniş perspektifli bir politika arayışına girmiştir.

Bu yeni politikayı belirleyen Kıbrıs meselesi, ABD ile Türkiye'nin arasındaki açılmasına sebep olurken, Türkiye-Ortadoğu politik ve ekonomik ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir. Ortadoğu ülkelerinin Türkiye'ye yakınlaşmalarını sağlayan esas faktör ise Filistin-İsrail çatışmasında Türkiye'nin Arapların lehinde hareket etmesi olmuştur. Bu yaklaşım dolayısıyla, Arap devletleri ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler ve karşılıklı resmi ziyaretlerde önemli bir artış yaşanmıştır. Bu ziyaretler sırasında yayınlanan bildirimlerde Türkiye, İsrail karşısında Arapların tutumunu desteklediğini açıklarken, Araplar da Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin görüşüne yaklaşmışlar; Kıbrıs konusunda Yunanistan karşısında Türkiye'ye destek vermeye başlamışlardır.

1963'te Kıbrıs krizinin ortaya çıkmasından 1973 Petrol Krizi'ne kadar olan dönemde Arap ülkeleriyle yakınlaşma sürecine giren Türkiye, Petrol Krizi'nin harekete geçirdiği ekonomik sebeplerin de devreye girmesiyle Ortadoğu ile Batı ülkeleri arasında bir denge gözetme çabasını izlemiştir.

1974 Kıbrıs Barış Harekati'nı ortaya çıkaran gelişmeler ve sonrasında Batılı müttefiklerinin takındığı aleyhte yaklaşım ve özellikle ABD Senatosu'nca 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren yürürlüğe konan silah ambargosu Türkiye'nin Ortadoğu politikasını adeta perçinlemiştir. Zira Kıbrıs meselesinde bu ülkelerin desteğini alma çabasının yanı sıra, içine düştüğü ekonomik darboğazdan kurtulmanın en önemli çaresi olarak petrol üreticisi Ortadoğu ülkeleri görülmüştür.

Böylece Türkiye, gerek uygulanan ABD ambargosu, gerekse yaşanan petrol krizinin ekonomimizdeki olumsuz etkilerinden hareketle, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren dış ilişkilerde ekonomik faktöre önem vererek çok taraflı politika izlemiştir. Bu politika çerçevesinde Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerde hızlı bir gelişme seyri yaşanmış ve Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ticaret hacmi hızla büyümüştür.

Kaynakça

Abdülfazıl, Mahmud, “Türk-Arap Ekonomik İlişkileri; Fırsatların Önündeki Çıkmazlar ve İmkanlar”, *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1994.

Acar, İrfan A., *Dış Politika*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1993.

Ahmad, Feroz-Turgay, Bedia, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1976.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*, Bursa, MKM Yayıncılık, 2008.

Armaoğlu, Fahir H., *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurum Yayınları, 1991.

_____, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, c. 1, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.

_____, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1980-1990)*, c. 2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

_____, “Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000.

Aygül, Bilgin-Kartal, Selim, *Türkiye’nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerine Sanayi Malları İhracat İmkanları*, Ankara, İGEME, 1983.

Ayın Tarihi, 12 Aralık 1976.

Bal, İdris, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Amerika Birleşik Devletleri’ne Yönelik Dış Politikası ve İlişkileri”, *Türk Dış Politikası -Cumhuriyet Dönemi-*, c. 1, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2008.

Bengio, Ofra, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern outsiders*, New York, Palgrave, 2004.

Bölükbaşı, Süha, “Türkiye ve İsrail; Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi; Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Ankara, Liberte Yayınları, 2001.

Cumhuriyet Gazetesi, Çağlayagil “Arabize Değilim” dedi, 4 Şubat 1971.

Erhan, Çağrı, “Türkiye-ABD İlişkilerine Genel Bir Bakış (1919-2002)”, *Türkler*, c. 17, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demir, Yeşim, “1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sayı 18-19, 2009.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni, “Siyasi Olaylar-Kıbrıs Olayları”, sayı 1, Ankara, Temmuz 1964.

_____, sayı 7, Ankara, Nisan 1965.

_____, sayı 32, Ankara, Mayıs 1967.

_____, sayı 33, Ankara, Haziran 1967.

_____, sayı 35, Ankara, Ağustos 1967.

_____, sayı 36, Ankara, Eylül 1967.

_____, sayı 38, Ankara, Kasım 1967.

_____, sayı 59, Ankara, Ağustos 1969.

_____, sayı 60, Ankara, Eylül 1969.

_____, sayı 66, Ankara, Mart 1970.

DPT, İslam Ülkeleri ve EKİT (ECO) Değerlendirme Raporu, Aralık 1993.

Dursun, Davud, *Ortadoğu Neresi?*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

Erhan, Çağrı-Kürkçüoğlu, Ömer, “1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran, c. II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Eroğlu, Hamza, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Ankara, Emel Matbaacılık, 1975.

Fırat, Melek-Kürkçüoğlu, Ömer, “1960-1980: Görelî Özerklik-3 (Ortadoğu'yla İlişkiler)” *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, ed. Baskın Oran, c. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Gönlübol, Mehmet, “Dış ve İç Etkenler Açısından NATO ve Türkiye”, *Belgelerle Türk Tarihi*, sayı 43, 1971.

Gönlübol, Mehmet-Kürkçüoğlu, Ömer, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993.

Gönlübol, Mehmet-Ülman, A. Haluk, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1945-1965)*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Gül, Abdullah, “Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasında İşbirliği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1981.

Gürel, Şükrü S.-Ergün, Özlem G., «İkinci Petrol Krizi Sonrasında Ortadoğu Petrolleri ve OPEC», *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı”, *Yeni Türkiye*, sayı 3, 1995.

İlkin, Selim, “Türkiye’nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri”, *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 1979.

İrbeç, Yusuf Ziya, *Türkiye’nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri*, Ankara, TOBB Yayınları, 1990.

Karpat, Kemal H., *Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, tercüme Recep Boztemur, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.

Kirişçi, Kemal, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikasının Geleceği”, *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, der. Barry Rubin, Kemal Kirişçi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kurt, Çiğdem A., “The Reception and Evolution of the Cyprus Issue in the United Nations: 1954-1984”, *Foreign Policy*, 11/ 1-2, 1984.

Kürkçüoğlu, Ömer, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler”, *Dış Politika*, sayı 2, 1971.

_____, *Türkiye’nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1972.

Labaki, Butros A., “Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri”, *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri*, tercüme Ali Çankırılı, İstanbul, TİMAŞ Yayınları, 1994.

Manisalı, Erol, “AET’ye Katılma ve Diğer Ekonomik Gruplarla İlişkiler; Türkiye Açısından Değerlendirme”, *Türk Ekonomisinin Dışa Açılma Sorunları*, İstanbul, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1979.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 2: 28. Dönem, 27 Kasım 1965.

Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, c. 7, 1966.

Milliyet Gazetesi, 17 Haziran 1967.

Oran, Baskın, “(1923-1939) Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (1919-1980), ed. Baskın Oran, c. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

Öztürk, Kazım, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, İstanbul, Ak Yayınları, 1968.

Sırım, Veli, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Ticari İlişkileri: Mukayeseli Statik Bir Analiz” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999.

Sinkaya, Bayram, “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi”, *Adam Akademi*, 2011/1.

SİSAV, *Ortadoğu ve Geleceği*, İstanbul, Sisav Yayınları, 1992.

Son havadis, 20 Kasım 1973.

Soysal, İsmail, “Yakın Tarihin Işığında Türk-Arap İlişkileri (1970-1980)”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000.

Sönmezöğlü, Faruk, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul, Der Yayınları, 2006.

Şahin, Mehmet-Sarı, Buğra, “1960-1980 Dönemi Türkiye'nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri”, *Akademik Ortadoğu*, c. 11, sayı 2, 2017.

Şahinöz, Ahmet, “Ortadoğu Gıda Pazarlarının Geleceği ve Türkiye”, *3. İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri*, c. 6, İstanbul Devlet Planlama Teşkilatı, 1993.

TÜSİAD, *1977 yılının İkinci Yarısına Girerken*, İstanbul, 1977.

Yalçıntaş, Nevzat, “Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği”, *Türk-Arap İlişkileri; Geçmişte, Bugün, Gelecekte - I. Uluslararası Konferans Bildirileri*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 1979.

Yaşa, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul, Akbank Kültür Yayını, 1980.

